

իսկ բնագրաբնական տեսակետէ չափազանց
դոյզն կռուան կը մատուցանէ Հայը, զինքն
Ասորոյն եւ Լատինին հետ աղբորսի մէջ դնելու:
Կան, այո՛, տեղիքներ ուր թէ Հայը եւ թէ
Ասորին միեւնոյն կերպով հասկցած ու թարգ-
մանած են իրենց յունարէն երկդիմի բնագիրը:
Այսպէս, Ա, 18. ἄγειν... τὸν καθαρισμόν τοῦ
ἱεροῦ կը թարգմանեն Հայ եւ Ասորի. «Սրբել
էրօս» կը թարգմանեն Հայ եւ Ասորի. «Սրբել
զտաճարն», որ յինքեան ճիշդ է (Հմմտ. La-
queur R. Kritische Untersuchungen zum
2. Makkabäerbuche 1904, էջ 56—57), բայց
տեղւոյն աւելի համաձայն իմաստն է. «կատա-
րել զտաւն սրբութեան տաճարին», — Ա, 34.
ἱερὸν ἐποίησε = Հայ եւ Ասորի. «տաճար
շինեցին», — Դ, 13. ուր թէ Հայը եւ թէ
Ասորին «Եռանդ» գաղափարին կը ձուլեն՝ ἀχμὴ
τῆς... καὶ πρόσβασις: — Թ, 29. παραχομιζέτο
= Հայ. «առեալ տանէր», Ասորի. «առնոյր
զի տարցէ ընդ իւր», Բայց այս եւ նման քանի
մը տեղիքներ արդէն առանց բռնազբօսութեան
յունարէն աղբիւրի կ'առաջնորդեն զմեզ, նմա-
նապէս երբ Հայը Վուլգատայի հետ Ա, 21. «Բա-
հանայ», կը թարգմանէ, չի նշանակեր որ Վուլ-
գատայ ունի առջեւ. երկուքն ալ յունարէնով
կը մեկնուին: Իսկ երբ Հայը, Ասորին եւ Վուլ-
գատայ Դ, 45. Ը, 20. ԺԲ, 39 իրարու կը
համաձայնին հակառակ մեր ձեռքը հասած յու-
նարէն բոլոր ձեռագիրներու, ոչինչ ընդդէմ է,
որ առանց երեքին մէջ փոփոխակի կախում
հռչակելու, ընդունինք հասարակաց ընթեր-
ցուածները պարունակող յունարէն օրինակին
կորուստը: Մեր ապացոյցները հերքելու կամ
մեր հանած եզրակացութիւնը՝ Ասորոյն կամ
Լատինին նպաստաւոր կերպով եղանակաւորելու
համար հարկ էր նոյնքան թուով ընթեր-
ցուածներ մէջ բերել, որոնք Հայուն եւ՝ կամ
Ասորոյն կամ Վուլգատայի մէջ միայն գտնուին:
Արդ մէկ տեղիք (Դ, 8. Հայ եւ Ասորի զանց
կ'առնուն ծὲ ἐντεῦξεν) միայն Ասորոյն, երկու
տեղիք ալ (Ժ, 18. «ոմանք» Վուլգ. quidam.
Թուն. οὐκ ἐλάττον τῶν ἐννοχισχίλων = ոչ
նուազ քան զինն հազար: — ԺԳ, 4. Վուլգ.
Էւ Հայ զանց կ'առնուն՝ ἀγαγόντες αὐτὸν εἰς
Βέροιαν = ածեալ զնա ի Բերոյա) միայն
Վուլգատայի հետ հասարակաց ունի Հայը:
Գուցէ հոս առարկուի Ծուրարցիք, Շմաւոն անուն-
ներու ասորաձեւ կիրարկումը: Բայց երբ մտա-
ծենք, որ Ս. Գրքի անունները ազգին մէջ ա-
սորական ձեւով մուտ գտած էին ի հնուց, երբ
Ս. Գրքի ընթերցուածները ասորերէն կը կատա-

րուէին, պիտի չզարմանանք որ Հայ թարգմա-
նիչը յունարէն բնագիր ունենալով հանդերձ
իւր առջեւ՝ անուններու ընդհանրացած ձեւերն
ալ երբեմն գործածէ:

Այսպէս ուրեմն հակառակ-ապացոյցներու
գրեթէ բացարձակ պակասութեամբ մեր ապա-
ցոյցներուն ոյժը կը կրկնապատկուի: Բաց աստի
կրնայինք բնագրաբնական համեմատութիւն-
ներու անծայր տողանով մը գրականօրէն զգալի
ընել Հայուն անաղբրս անկասութիւնը թէ
Ասորիէն եւ թէ Լատինէն, բայց հայերէն բնա-
գրին ոչ լուսաբանութեան եւ ոչ ալ սրբա-
գրութեան ծառայող աւելորդ ծանրաբեռնում
պիտի ըլլար ուսումնասիրութեանս, քանի որ
մեր պաշտպանած կարծիքը առանց անոր ալ
անասան ամրութիւն ունի:

Հ. Ս. ԿՈՅՆՍ

(Հարմարեալ)

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵԾԻ

2.

Պատմագրութիւնը:

Կիրակոս Գանձակեցին չէ ունեցած գրա-
կան այն ընդարձակ գործունէութիւնը, զոր իւր
վարդապետը Յովհ. Վանական եւ իւր աշակեր-
տակիցը՝ Վարդան Արեւելցին մշակեցին: Չյիշե-
լով այն թղթակցութիւնները, զորոնք այլ եւ
այլ առիթներու մէջ զանազան անձնաւորու-
թիւններու ուղղած է, իւր գրաւոր միակ աշխա-
տութիւնը կը կազմէ Հայոց պատմութիւնը, որուն
երկար տարիներ կը նուիրէ:

Այն դարը, որուն մէջ Կիրակոս կ'ապրէր,
պատմական դարաշրջան մըն էր, Արեւելք տեղի
կ'ունենային անօրինակ դէպքեր, թաթարական
ասպատակութիւնները սկիզբ առած էին, տերու-
թիւններ աճիւնի վրայ կը նստէին...: Իրողու-
թիւններ, որոնք չէին կրնար մոռացութեան

1 Հմմտ. իւր Պատմութիւնը, էջ 184: Վարդան երգ-
երգոցի մեկնութեան ընծայականին մէջ կը գրէ թէ իւր
ընկերակիցն իրեն հրամայած է «Ի գիրս շատ», որ Սողոմոնի
այս խորհրդաւոր գրքին մեկնութիւնը յօրինէ: Հմմտ. Հանգ.
Լմս, 1922, էջ 92:

մատնուել: Իրողութիւններ, որոնք պատմութեան համար առատ նիւթ կը մատակարարէին:

Այս դէպքերուն ականատես՝ իրեն բարոյական պարտք մը համարած է Նիրակոս ապագայ սերնդեան զանոնք աւանդելը: Թէեւ իրեն ծանօթ եղած է թէ՛ այս մասին Յովհ. Վանական եւ Վարդան գրած են պատմական աշխատութիւններ, բայց համոզուած է թէ տեղեւոյնեցած դէպքերը մէկ կամ երկու գրչով չէին կրնար լիովին բացատրուած ըլլալ, ուստի ինքն ալ իւրովսանն ուզած է իւր տեսածն ու լսածն աւանդել: «Կարծեմ թէ յորովք եւս զնոյնս պատմեցեն, ամենեքեան նուազեալ գտանին յարժանաւորութենէն, զի յաճախեն քան զպատմութեանս չարիքս, որ եկին կալան զաշխարհս ամենայն... զոր աշօք մերովք տեսաք» (էջ 121)... Իսկ մերս ձեռնարկութիւն մի ումք յանդերձնութիւն համարեցի, այլ առաւել բարեացն նախանձոյ գործ... (էջ 4):

Միաժամանակ ուզած է անիկա իւր անուան անմահացուցիչ յուշարձան մը կանգնել գրքովս. «զի լիցի սա մեզ արձան գերեզմանի, ոչ ըստ նմանութեան արիստղմեան քարին, այլ կենդանի, զի յիշեսցի ի սմա անուն Նիրակոսի» (էջ 5):

Գանձակեցի պատմաբանն իւր պատմագրութեան նիւթ ընտրած է յատկապէս Թաթարներու արշաւանքներու պատմութիւնը: Բայց պատշաճ համարած է նախապատրաստողական մաս մը զետեղել իբրեւ հիմ իւր շէնքին: Ասոր մէջ սկսած Ս. Գրիգորի քարոզութենէն կը հաղորդէ մեզի Հայաստանի լուսաւորչին եւ նորագործ թագաւորին եւ անոնց յաջորդներու գործունէութիւնը: Այս մասը նա կը նկատէ իբրեւ «Նախաշաւիղ» (էջ 121): Անկէ վերջ իբրեւ յաւելում կամ Բ. հատածին նախադուռն Աղուանուներու Հովուապետներու ցուցակը կը զնէ: Բուն պատմագրութիւնը կը սկսի 121 էջով. «Թէ որպէս ել Թաթարն ապականել աշխարհս ամենայն: Ամենայն բանք պատմութեանս մերոյ եւ նախաշաւիղ՝ որ մինչեւ ցայսօր՝ էր վասն ազգիս այսորիկ, զոր շնորհօք Գրիստոսի հանդերձեալ եմք ճառել»: Ապա կամաց կամաց կը թեւակոխէ ժամանակակից պատմութեան սեամբը. «այլ մեք բուն հարցցուք զերէս զոր սկսաք եւ ցուցաք. Նախ զանուանս աթուակալացն Ս. Գրիգորի եւ (ապա) ի նմանէ սկսեալ մինչեւ առ մեզ, յորում են թուականք մեր 20-րդ, սուղ ինչ համառօտութիւն»¹:

¹ Մեր Թ. 124 Ձեռագրին համեմատ:

Պատմագրութիւնս լաւագոյն ձեռագիրներու մէջ կը կրէ հետեւեալ խորագիրը՝ Համառօտ պատմութիւնք ժամանակաց Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս տունցեալ, արարեալ Նիրակոսի ընտրեալ Վարդապետի ի մեծահռչակ ուխտէն Գետիկայի:

Կարեւոր խնդիր մըն է թէ երբ առաջին անգամ ձեռնարկեց Նիրակոս պատմագրութեանս եւ քանի՞ տարիէն զայն աւարտեց: Այն ստոյգ է թէ Հոգեգալստեան տօնին սկսած է, բայց տարին կը մնայ տարակուսական: Ներեւայ թէ 1240/41 ի մէջերը գրիչը ձեռքն առած է վասն զի Յովհ. Օձնեցւոյ յօրինած շարականի մը նկատմամբ գրելով՝ կրտէ. «Մինչեւ ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայոց սկսեալ ի ճՁԵ (706) թուականէն մինչեւ ի ՈՂ (1241) որ այժմ մեր աւուրս է» (էջ 39): Գարձեալ այլուր կը տողէ. «Յօրժամ եղեւ այս գծագրութիւն, որ յայսմ վայրի ի ՈՂ թուականին Հայոց (էջ 151/52): Հետեւաբար Հ. Աւիշանին¹ հետ 1240 տարին կարելի է զնեւ առաջին տարին: Այդ թուականին Հոգեգալստեան տօնը կ'իշխար Մայիս 19 ին:

Գանուհինգ երկար տարիներու մէջ զայն կը գրէ, վասն զի 1265 ին Ապաղայ խանին գահակալութեան եւ անոր Շիրար գետին առջեւ Բերքայի դէմ տուած պատերազմին պատմութեամբը կը գոցէ ընդարձակած աւալ թատերաբեմին վայրագոյրը՝ այլ եւս չբանալու համար: Կը քաշէ նա վարագոյրը եւ զմեզ տարակոյսներու մէջ կը խորասուզէ: Յանկարծակի կը կտրի իւր թելը, վասն զի կիսկատար կը մնայ Ապաղայի ու Բերքայի կողմին հետեւութիւնը եւ վերջաբան մը կը պակսի, որ յառաջբանը նկատելով պատշաճաւոր կ'երեւայ: Ապա ուրեքն պակասաւոր հասած է Գանձակեցւոյ ձեռքերուն արդիւնքը: Իմ պատասխանս ի նպատակ ամբողջութեան է: Նիրակոս իւր վերջակէտն դրած է հոն, ուր կ'աւարտի այժմ իւր պատմութիւնը: Այս ձեւին մէջ տեսած է զայն Վարդան մինչեւ ի 20-րդ (1265) թուականէն. Հայոց արարին ազգն Նետողաց... գրեալ են մանրաւանսաբար փառաւորեալ հայրն մեր Վանական վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ նեւ... պատկառելով ի գրողացն պատուոյ» (էջ 167/47):

համար շատ կարեւոր են այս երկու ձեռագիրները, մանաւանդ վերջինը: Ասիկա առանձինն ուշագրութեան արժանի է եւ ունի ինչ ինչ կէտերու մէջ կարեւոր խոտորումներ եւ այն նոյն իսկ գլխակարգութեան մէջ: Այսպէս կոստանդին Կաթողիկոսի կանոնական հրամաններու եւ կոնդակին մասը, որ տպագրին մէջ ԼԹ—ԽԱ գլուխները կը կազմեն, հոս զետեղուած են Գանձակեցւոյն պատմութեան սկիզբը (Թուղթ 27ա—35բ):

Գեռ կը յիշուին ուրիշ ձեռագիրներ՝ ինչպէս Կար. Յուցակին մէջ, Թ. 1661, 1662 (1720էն), 1663, 1664:

Հրատարակութիւնք. Հայերէն բնագիրն առաջին անգամ տպուած է ամբողջական 1858ին՝ Պատմութիւն Հայոց արարեալ Վիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, ի լոյս ընծայեաց Ոսկան Տէր-Գէորգեան-Յովհաննիսեանց երեւանց. ի Մոսկվա 1858: Երկրորդ անգամ հրատարակուած է ի Վենետիկ 1865ին, Հ. Գ. Ալեշանի հոգատարութեամբ եւ յառաջաբանով: Երրորդ տպագրութիւնը կատարուած է Ղուկասեան Մատենադարանին շարքին մէջ ի Տփլիս 1909, որ առաջնոյն վրայէն եղած է հմտ. էջ 4 եւ Հանդ. Ամս. 1910, էջ 253—254, մատենախօսական Հ. Ալինեանի, Բացաստի ինչ ինչ հատածներ ալ մասնական հրատարակութեամբ յերեւան եկած են, այսպէս Հ. Ալեշանի Հայապատումի Բ. հատորին մէջ գրոշմել տուած է մի քանի կտոր: Նա նոյնն ըրած է նաեւ Վարդանի Պատմութենէն եւ Լուծմունքէն:

Թարգմանութիւնք. Brosset, Deux historiens arméniens, I, Kiracos de Gandzac, St. Pétersbourg 1870: Մասնական թարգմանութիւններ եւ տեղեկութիւններ տուած են՝ E. Dulaurier, Extrait de l'histoire d'Arménie de Guiracos de Kantzac ի գիրս Recueil des histoires des croisades I, Paris 1869, (411—430) եւ Les Mongoles d'après les historiens arméniens I, Extrait de Kiracos de Gandzak, Journal Asiatique 1858, p. 192—255, 426—473 եւ այլն¹. Klaproth, Aperçu des entreprises des Mongols, Nouveau Journal Asiatique XII., 1833, p. 193—214, 273—305. Brosset, Additions et Éclaircissements à l'histoire de la Géorgie, St. Pétersbourg 1851, p. 412—437. Extrait de Kiracos.

¹ Գործքի մասին հմտ. Երեւակ Թերթը 1859, էջ 358—365:

Պատկանեան ալ իւր «Պատմութիւն Մոնղոլացի պատմագրաց քով» ուսերէն երկին մէջ շատ մը հատածներ Վիրակոսէն հրատարակած է (ի Պետերբուրգ 1874):

Մեր Մատենադարանի Թ. 32 ձեռագրին եւ Հ. Ալեշանի տեսած Սեւ Լերին վանքերու մէջ գրուած ձեռագրի մը մէջ կայ հատուած մը՝ «Միւս եւս պատմութիւն սքանչելի վարդապետին Մխիթարայ»¹: Հոս կը պատմուի Մխիթ. Գօշի 1196 (ըստ մեր Թ. 32 ձեռագրին 1191) Թուին եւ յաջորդ տարիներու գործած հրաշքները:

Աերջը կը գտնուի հետեւեալ յիշատակարանը. «Եւ ես Կիրակոս պատմագիր բանի սպասաւոր եւ աշակերտսուրը վարդապետին Մխիթարայ, որ մականուամբ Գոշ կոչուի՝ ականջով իմով լուայ եւ աչօքս տեսի զայսքան սքանչելիսս եւ ծեռօք իմովք գրեցի զատ ի պատմութեանց իմոց եւ եդի ընդ սուրբ նշանն եւ յատուկ կայ գրեալ ընդ սկստեղին որ ամիոփեցան ի տաճարին Ս. Աստուածածնի»:

Գործոյս Գանձակեցւոյ գրչին պտուղ ըլլալը կը փայ երկբայական. Հ. Ալեշան վճռական է իւր տեսութեան մէջ նկատմամբ հարազատութեան հատուածիս (Յոջն., էջ Թ.), մինչ Գեռ Brosset համարձակ կը բարբառի. «Սը կարծեմ թէ գրութիւնս մեր Վիրակոսին գրչէն չէ, թէ եւ հեղինակը ինքզինքը՝ «Ես Վիրակոս պատմագիր» կը կոչէ եւ այն յատկապէս անոր համար, որ նա ինքզինքն այնպէս կ'արտայայտէ» (Deux hist. arm., p. VII).

Ճիշդ է Գանձակեցին ժամանակ մը Մխիթար Գօշի Դպրոցն ուսած է եւ երկրորդ տարին Գետկայ մէջ իջեւանած, բայց ապրած է Մխիթարայ աշակերտներու խնամքին տակ՝ 1200—1210 ի շրջանին ծնած մանուկ մը չէր կրնար ականջով լսել եւ աչքով տեսնել ու գրել 1213ին վախճանած Ուսուցչի մը գործերը:

Գուցէ հատածս վերաբերի Վիրակոս Աստուգիւ աշակերտած է Մխիթարայ: Վիրակոսի կենսագրութենէն մեզի քիչ բան ծանօթ է, ինչպէս տեսանք: Անոր գրականութեան այգին ալ շատ բեղմնաւոր եղած չէ² եւ

¹ Հրտ. Հ. Ալեշան, Կիրակոսի Պատմութեան ետեւէն, էջ 237—243: Անարժէք գործք մըն է:

² Կիրակոս ծանօթ էր թաթարական լեզուին եւ ինչպէս ինքնին կը հաւատէ իւր գերութեան տան գպրի գերը կը կատարէր (129—135): Անոր ապացոյց է թաթար-

սակայն Վարդան զինքը մեծապէս կը դրուատէ: Զանկա կ'անուանէ «Հօրն համանման», այսինքն Վանականի: Հ. Ալիշան այս նմանութիւնը ինքն վանականի: Ոչ միայն ոչ տեսանեմ ժամանեալ զնա այլ եւ բազում ասպարիզօք բացակացեալ» (Յոջբ. Բ): Սակայն կը յաւելու նոյն հեղինակը. «Բայց այս զի թերեւս զի չունիմք ի ձեռին ապացոյց գիտութեան եւ հանճարոյ կերակուրի»: Որչափ ինծի հաւանական կը թուի Արեւելի վարդապետն իւր այս համեմատութիւնը հոս գրական արդիւնքներու տեսակետով չէ ըրած: Այլ ասով ակնարկած է Գանձեկեցոյ ներքին կեանքը, զոր անցուցած է անիկա վանքերու մէջ եւ միայն ծանր հարկին ստիպուած է այդ վայրերէն մեկնել:

(Ա. Է. Է.)

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

ՄԱՂԱՔԻՆ ԱՐԵՂԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՎԱՍՆ ԱԶԳԻՆ ՆԵՏՈՂԱՅ

Ունինք գրութիւն մը՝ «Պատմութիւն վասն Նետողաց ազգին», որ մեր առջեւ կը պարզէ թաթարներու քառանկու շրջանային լուսնակալութեան պատմութիւնը՝ սկսելով անոնց գլխաւորաբար Հայաստան ըրած ասպատակութիւններէն:

Այն ստոյգ է թէ երկասիրութեան հեղինակը Յովհաննէս Վանականի աշակերտներէն մին է: Վասն զի ստեպ կը հանդիպինք հոն այսպիսի ակնարկութիւններու. «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն սուրբ հոգի վարդապետն մեր Վանականն յերկիրն արեւելեան երկրորդ արեւելք անուանեալ, էջ 12: «Ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ փոխեցաւ ի քրիստոս աւագ եւ փառաւոր վարդապետն մեր Վանականն եւ սուգ մեծ եթող մեզ եւ ոչ միայն մեզ աշակերտելոցս նմա»:

Սակայն անստոյգ կը մնայ թէ Վանականի որ աշակերտին գրչին բեղնաւորութիւն է այն: Գրու-

թենէս երկու տպագրութիւն կայ եւ երկուքին խորագրին մէջ ալ տարբեր հեղինակներ կը ներկայացուին: Պատկանեանին հրատարակութեան մէջ ընծայուած է Մաղաքիա արեղայի, իսկ երուսաղէմեան հրատարակութիւնը զայն Վարդան Պատմիչին կը վերագրէ: Ո՛վ է ասոնցմէ գործոյս հարազատ ծնողը: Նախ խօսինք Վարդանայ նկատմամբ: Երուսաղէմեան հրատարակութեան յառաջբանին մէջ կը գրուի. «Առաջին հատոր նշխարացս Հայ մատենագրութեան փութամբք ի լոյս ընծայել, որ պատմէ զծագմանէն եւ զբարոյից եւ զպատերազմաց թաթարաց: Եւ գրեալ է Վարդանայ պատմի... Ի 1247 եւ ընդօրինակեալ 1272...: Օրինակս չունի առանձին յիշատակարան զգրողէն, սակայն ի լուսանցս օրինակին ուրեք ուրեք տեսանի գրեալ նովին ձեռագրով Ողորմեա՛ տէր Վարդանա ծառայի քո՛ւ: Նա՛ եւս կից է օրինակս Միխայէլի Ասորոց կաթողիկոսի ժամանակագրութեանն, որ յայտնի թարգմանութիւն է նորին Վարդանայ ի յիշատակարանին ծանուցեալ: Եւ լեզու եւ ընթացք պատմութեանն իսկ վկայեն զսառնութիւն իննեւ հեղինակութիւն... եւ մասն համարի պատմութեան Հայոց»:

Ապացոյցներս տկար կ'երեւան ինծի: ... Լուսանցքներու մէջ յիշատակուած Վարդան անուն անձը կարելի չէ ըստ իս նշնանցնել Վարդան Պատմիչի հետ, այլ այդ «Տէր Վարդան»ը յիշատականին մէջ անուանուած Վարդան փառաշատականին կ'ըլլայ գործքին օրինակութեան՝ զոր ի գլուխ կը հանէ Գրիգոր «սպաթեան» զոր ի գլուխ կը հանէ Գրիգոր «սպաթեան» զոր ի նոյնութիւնը հոս նկատի չի սաւոր բանին: Գրի նոյնութիւնը հոս նկատի չի կրնար առնուիլ, այլազգ հակառակ Գրիգորի յայտնի վկայութեան՝ պիտի ըսուէր թէ Գրիգոր զայն չէ օրինակած:

Բ. Նշնանքս՝ որովհետեւ Միխայէլ Ասորոց ժամանակագրութեան ետեւը զետեղուած է գրութիւնս, ասկէ կարելի չէ հետեւցնել թէ նոյն հեղինակին գրչէն ելած է նաեւ սկզբնագիրը:

Գ. Վարդանի Պատմագրութեան եւ Նետողաց պատմութեան լեզուններն իրարմէ չափազանց տարբեր են: Դուրս հանելով Հուլաւու խանի տեսութեան պատմութիւնն եւ ուրիշ մեկ քանի փոքր հատածներ՝ Վարդանայ լեզուն պարզ է եւ մաքուր, մինչդեռ Նետողաց պատմութեան հեղինակը ռամկօրէն լեզունն մեծ ներկայացուցիչներէն մին կը հանդիսանայ, ինչպէս արդէն Հ. Վ. Յովհաննէսն ուշագիւր եղած է:

1 Հետազոտութիւնք, էջ 242 եւ 152-55,

Բաղան բառերու հաւաքում մը, զոր իւր պատմութեան մէջ յառաջ բերած է, համո. «Վասն ցուցման կերպարանաց թաթարին բացատրութիւն սակաւ», էջ 149: Բացառելով արեղայի Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց ի լոյս ընծայեաց Գ. Պ. Ս. Պետերբուրգ 1870, էջ 12: